

Війна і релігія: погляд зсередини «російської» церкви в Україні (аналітичний огляд звіту)

Вступ

Російсько-українська війна, гаряча фаза якої розпочалась у лютому 2022 року, змінила всі аспекти життя України — від економіки та соціальних відносин до церковно-релігійного ландшафту. Релігійна ситуація після повномасштабного вторгнення пережила ґрунтовну трансформацію, що поставила нові питання як про місце Церкви у житті народу, так і про співіснування двох головних православних юрисдикцій — Української православної церкви (УПЦ) та Православної церкви України (ПЦУ). Цей процес виразно проявляється також у поступовому зниженні підтримки УПЦ та зростанні впливу ПЦУ.

Згідно з дослідженнями Центру Разумкова та Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), які приводить Андрій Ферт у своєму звіті «Війна і релігія: погляди зсередини “російської” церкви в Україні» (2024), станом на листопад 2023 року лише 5,6% українців ідентифікують свою церковну належність з УПЦ, що є істотним скороченням порівно з 24% у 2010 році та приблизно 13% на початку 2022 року. Водночас 42,2% опитаних назвали своєю Церквою ПЦУ. Попри певний скепсис до результатів цих досліджень, зазначене співвідношення показує кардинальні зміни у релігійній картині України після повномасштабного вторгнення.

Не менш показовими є дані КМІС від 7 травня 2024 року, які наведені у звіті: 63% респондентів висловились за повну заборону діяльності УПЦ, 20% — за встановлення нагляду та контролю з боку влади, 12% — за невтручання у церковні справи й покарання лише окремих вірян та священників УПЦ, а 5% з тих, хто брав участь в опитуванні, не знали, як відповісти і, можливо, поміж них були ті, хто виступає за збереження УПЦ у поточному статусі. Згідно з дослідженням, на яке посилається автор звіту, 82% українців не довіряють УПЦ, 8% — довіряють, а ще 10% не змогли відповісти.

У цьому контексті проаналізований звіт «Війна і релігія: погляди зсередини “російської” церкви в Україні» допомагає нам розглянути ситуацію очима вірян та духовенства УПЦ. Чому вони бачать свою Церкву як гнану та несправедливо звинувачену? Чому вони покладають провину на зовнішні чинники — ЗМІ, владу, іншу церковну структуру — при цьому рідко помічаючи потребу у ґрунтовних змінах всередині своєї структури? Відповіді на ці та інші запитання автор звіту шукає поміж голосів православних християн.

Аналіз цих поглядів допомагає зрозуміти не лише соціологію церковно-релігійних процесів, а й — головне — богословську та морально-канонічну логіку, яка визначає співіснування Церкви із зовнішнім світом у ситуації війни.

Огляд звіту

Методологія

У звіті застосовується емпіричний підхід, покликаний розкрити погляд зсередини Української православної церкви на ситуацію, що склалася після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Автор покладається на метод напівструктурованого інтерв'ю, що забезпечує глибоке розуміння мотивації, переживань та світосприйняття кліру та вірян УПЦ в умовах війни.

Звіт ґрунтується на **двадцяти семи співбесідах із священниками та мирянами з дев'яти парафій**, розташованих у містах та селах України. Відбір співрозмовників відбувався за допомогою методу «снігової кулі» (snowball sampling), що дозволило проникнути всередину життя місцевих церковних спільнот та забезпечити природну легітимність бесід у парафіяльному середовищі. В одному з випадків співбесіди проводив асистент — людина з самої парафії, що покращило рівень відкритості співрозмовників та точність зібраних даних.

Не менш показовими є обмеження, з якими зіштовхнувся Андрій Ферт у цьому процесі. В умовах війни респонденти уникали відверто висловлюватись з деяких чутливих питань, зокрема щодо наявності у парафіях проросійськи налаштованих вірян, що ускладнило завдання з'ясувати всі аспекти такого явища. Це зумовило необхідність покладатися на вторинну інформацію — розповіді опитуваних людей про погляди інших — та допоміжно використати метод спостережень і

неформальних розмов із місцевими священниками та парафіянами, які з різних причин відмовились від офіційного інтерв'ю.

Отже, використана методологія забезпечила ґрунтовну емпіричну базу для аналізу поглядів духовенства та вірян УПЦ після повномасштабного вторгнення, що покладено в основу всього звіту. Результати такого дослідження допомагають зрозуміти, чому різні питання церковного життя стали головними точками напруги як всередині самої УПЦ, так і довкола неї.

Православне християнство в Україні

У цьому розділі звіту аналізується місце та роль православ'я у сучасному українському соціокультурному контексті. Автор звіту звертає увагу на парадоксальну ситуацію: хоча офіційно «понад шістьдесят відсотків населення вважають себе православними», цей показник зовсім **не корелює з рівнем практичної релігійності** та церковно-літургійного життя. Результати досліджень показують, що більшість українців, які називають себе православними, є швидше «номінальними» або «традиційно» православними. Вони рідко відвідують церковні служби, недостатньо обізнані з церковним вченням та правилами, а свою належність репрезентують здебільшого зовнішніми атрибутами.

Не менш показовими є **зміни у співвідношенні церковної та національної ідентичності** після створення у 2018–2019 роках автокефальної ПЦУ. Автор звертає увагу на той факт, що цей процес віддзеркалює прагнення українців до церковно-національного відродження та дистанціювання від Московського патріархату, який історично співіснував з колоніальною владою. Результати досліджень показують, що «більшість людей також підтримують заборону УПЦ», що є вираженням широкого антиросійського консенсусу та бажання покінчити з історичною несправедливістю.

Не всі віряни та духовенство УПЦ готові приймати ці зміни. Вони наполягають на тому, що питання належності до Церкви є питанням суто церковно-канонічним, що має вирішуватися всередині церковної спільноти, а не світськими структурами. Автор звіту це дуже виразно резюмує: «Деякі з моїх співрозмовників — іноді не визнаючи цього — переосмислюють свою церкву як просто іншу релігію, яка повинна керуватися своїми власними правилами, не будучи підзвітною суспільству

в цілому». Це показує **розрив між баченням місії Церкви в церковній спільноті та тим, як це сприймає світське українське суспільство.**

Суспільне несхвалення УПЦ

Далі Андрій Ферт аналізує питання суспільного несприйняття УПЦ, особливо після повномасштабного вторгнення Росії у лютому 2022 року. Він показує, що негативне ставлення до УПЦ вкорінене у низці причин — історичних, соціально-політичних, інформаційно-медійних та морально-етичних — що співіснують у колективній свідомості українського суспільства.

Не дивно, що одне з головних пояснень такого ставлення респонденти бачать у історично тісних зв'язках УПЦ із Московським патріархатом. Багато вірян підтверджують, що раніше Церква «гордо демонструвала свою єдність з Росією», що закономірно створювало ґрунт для сприйняття всієї Церкви як «російського проекту» в Україні. В одних це сформувало відчуття відчуженості — одна з вірянок говорить: «Соромно було належати не до великої імперії, а до цієї місцевої культури. [...] Це було так, ніби ми належали до церкви якоїсь національної меншини» — інших це спонукало покинути парафії чи перейти до іншої церковної структури.

Не всі опитані згодні з тим, що після офіційного розриву з РПЦ всі зв'язки було розірвано. Деякі наполягають на недостатності таких кроків, вказуючи на поминання патріарха та відсутність чіткого розмежування з РПЦ. Реалізації такого розмежування вони поки що не бачать. Один з опитаних вірян запитує: «Вони [керівники УПЦ] кажуть: “Ми не Московський патріархат”, а хто ж ми тоді?».

Не менш гострими є питання **співіснування в межах окремих парафій**. Численні респонденти розповідають про парафіян, що співчують Росії або відмовляються засудити агресора. Дехто з опитаних засвідчив, що деякі віряни покинули парафії після засудження війни місцевими священниками, тим самим показавши свою прихильність до «російського світу». В деяких парафіях люди навіть відмовляються ставати на коліна під час читання молитви за українську перемогу, розцінюючи це як «політичний акт», що суперечить духовно-молитовній природі церковного служіння.

Автор звіту покладає провину за це також на **недостатню комунікацію між православними вірянами та світським середовищем**. Більшість ж з опитаних звинувачує ЗМІ, що однобоко висвітлюють ситуацію, концентруючи свою увагу на співпраці деяких кліриків із Росією та показуючи тим самим цілу Церкву як «п'яту колону». Проте деякі респонденти визнають недостатність зусиль і з церковного боку в питаннях комунікації та самоочищення. На їхнє переконання, «церковні лідери не змогли належним чином повідомити про розрив з Москвою у 2022 році і занадто повільно засудили колабораціоністів серед своїх священнослужителів». Водночас не всі бачать у цьому провал лише церковної адміністрації. Деякі співрозмовники покладають провину на українське суспільство, яке просто «не бажає слухати».

Отож, автор звіту у цьому розділі намагається показати всі головні лінії напруги між УПЦ та українським суспільством після повномасштабного вторгнення. Розуміння цієї напруги допомагає краще зрозуміти питання взаємодії між церковними юрисдикціями, змін і оновлення у самій УПЦ та можливого сценарію співіснування після війни.

Виклики адаптації

Далі звіт звертається до питання про можливість та межі адаптації УПЦ до нових соціально-політичних умов. Андрій Ферт демонструє, що всередині церковної спільноти точаться гострі дискусії довкола питання, чи слід Церкві змінюватись, щоб покращити своє становище у суспільстві, чи всі зміни будуть розцінені як поступка зовнішньому тиску.

Багато респондентів висловлюють таке бачення, що **Церква покликана зберігати свою природну традицію та містичну спадкоємність**. Релігійно вони покладаються на тезу: «Церква вічна, тому що вона не пристосовується до партійних ліній. Лінії партій змінюються, а церква — ні. Так відбувалося дві тисячі років». Люди побоюються, що зміни будуть розцінені як зовнішній конформізм, який зруйнує легітимність церковно-містичної традиції.

Водночас опитані віряни та духовенство визнають деякі практично необхідні зміни, що допоможуть поліпшити ситуацію всередині Церкви. Це, зокрема, покращення церковних комунікацій із зовнішнім світом. Автор звіту наводить висловлювання

священників про потребу **«відправити якусь балакучу голову на телебачення, щоб вона розповідала, [...] що ми їм не вороги, що ми українці, що ми любимо свій народ і молимося за нашу армію і перемогу»**. Проте він звертає увагу на парадокс такого покращення: деякі віряни розуміють допомогу людям та українській армії як природно притаманну Церкві місійну діяльність, що говорить сама за себе, без потреби «перформансу», інші ж бачать у цьому тільки чергову форму «самопіару».

Не менш гострими є питання мови богослужіння та вшанування історично контroversійних святих. Звіт показує, що віряни та священники підносять містичну традицію вище питання національно-мовної ідентичності. Вони побоюються втратити «поетичну», «сакральну» природу церковнослов'янського співу. В цьому світлі твердження **«З сусідами сваритися — одна мова, з Богом розмовляти — інша»** концентровано репрезентує світосприйняття вірян, які бачать у церковнослов'янській мові містичну єдність із традицією. Водночас деякі респонденти визнають **доцільність поступового введення української мови у богослужіння**, щоб покращити розуміння літургії вірянами.

Ще одним таким є **питання традиції вшанування святих — зокрема, вшанування святих, що асоціюються з Росією**, — у якому звіт демонструє розмаїття поглядів в межах тих чи тих парафій. Одні парафіяни наполягають на тому, що ці історичні постаті **«ніколи не проповідували про війну! [...] Як вони можуть бути винні в тому, що Росія робить сьогодні?»**. Попри це деякі віряни розуміють історичну та моральну двозначність такого вшанування та припускають можливість тимчасового приховування чи вилучення деяких ікон із церковного простору — щоб тим самим покращити місійну ситуацію та зменшити напругу у відносинах з місцевими громадами.

Перехід до ПЦУ

Окремо звіт вивчає питання приєднання вірян та духовенства Української православної церкви до Православної церкви України. Тут з'ясовуються всі головні аспекти цього процесу — юридичне підґрунтя, соціальні, канонічні та морально-релігійні чинники, що визначають ставлення вірян та кліриків до такого кроку.

Особливо значущими у цьому контексті є **юридично-адміністративні питання**, що постають перед церковною громадою, яка вирішила змінити юрисдикцію. Згідно з новим законодавством парафія може перейти до ПЦУ, якщо дві третини парафіян висловлять таке бажання. Водночас точне визначення парафіян, що володіють цим правом, залишається дискусійним. Цей розділ звіту висвітлює ситуації, коли місцева влада погрожує розірванням договорів про оренду церковних будівель, тим самим створюючи адміністративний тиск на парафії. Проте один із співрозмовників говорить, що «спершу наші священники не дбають про документи, а потім плачуть про переслідування», тим самим покладаючи провину на недостатню юридичну грамотність церковнослужителів.

Ще гострішим є питання **легітимності такого переходу** та ставлення до ПЦУ з боку УПЦ. Андрій Ферт констатує, що офіційно УПЦ розцінює перереєстрації парафій як «рейдерські захоплення» за допомогою місцевих адміністрацій. Реалізації такого сценарію, на думку священства та вірян, допомагає влада та поліція. «Якщо вони [ПЦУ] просять поліцію захопити храм, то що це за церква?», — говорить один вірянин, виражаючи своє обурення тим, що перереєстрації відбуваються із використанням адміністративно-примусових методів.

Втім, не всі віряни та клірики сприймають ПЦУ як «рейдерську структуру». Звіт показує, що **деякі священники легітимно розглядали перехід до ПЦУ як природну реакцію на ситуацію війни та співучасть РПЦ** у цьому процесі. Четверо священників розповіли, що вони офіційно перевели парафії до ПЦУ з моральних міркувань — щоб дистанціюватись від структури, яка співпрацює з агресором. Інші змінили церковну юрисдикцію з практичних причин — щоб зберегти парафії від розформування та забезпечити людям місце для молитви.

Водночас звіт показує, що для більшості вірян питання зміни церковної юрисдикції є питанням другорядним у порівнянні з тим, що вони називають єдністю парафії та духовно-моральною природою церковної спільноти. Один з респондентів говорить з цього приводу: **«Парафія на першому місці, потім питання УПЦ чи ПЦУ»**. Люди передусім цінують місце, де вони збираються на молитву, священника, що є духовним провідником, інших парафіян, з якими молилися пліч-о-пліч, й уже залежно від цього розв'язують питання зміни церковної належності.

Але не всі бачать перереєстрацію як можливість покращити ситуацію в парафії. Звіт наводить історії священників, що покинули УПЦ з міркувань совісті. Проте деякі парафії після такого кроку почали втрачати вірян, що покидали парафії на знак протесту. У звіті також зазначено, що деякі зміни відбувалися лише під зовнішнім тиском, з адміністративно-майновими погрозами. Тому питання перереєстрації парафій закономірно постало концентрованим виявом всієї системи непорозумінь між УПЦ та ПЦУ після широкомасштабного вторгнення.

Висновки

У висновках звіту автор зазначає, що **домінантний образ Української православної церкви як виключно проросійської структури є спрощеним та недостатнім для розуміння внутрішньої різноманітності та всієї складності ситуації всередині цієї церковної спільноти.** Він наголошує, що хоча вибірка опитаних не є репрезентативною у статистичному сенсі, бесіди з вірянами та духовенством демонструють широку палітру поглядів на питання війни, співіснування двох церков, потребу в змінах в УПЦ.

Важливою є думка про те, що **головну провину за суспільне несприйняття УПЦ більшість респондентів покладає на медіа,** хоча певна частина визнає й вину самої церкви, насамперед у слабкій комунікації та нерішучості у відмежуванні від РПЦ. Автор звіту звертає увагу на деяке **критичне дистанціювання вірян від офіційної позиції церковного керівництва.** У цьому контексті внутрішньоцерковна пропаганда проти ПЦУ сприймається не всіма беззастережно — чимало опитаних критично ставляться до заяв ієрархів про «конкуруючу» церкву.

Особливо важливими є висновки щодо мовного питання та можливості переходу до ПЦУ. Автор наголошує, що **відмова переходити на українську мову богослужінь не обов'язково свідчить про проросійські настрої.** Респонденти пояснили, що використання церковнослов'янської мови є для них питанням звички, певної містичності та історичної спадкоємності, а не проявом співчуття до «російського світу». Аналогічно, **відмова від переходу до ПЦУ пояснюється переважно не політичними, а еклезіологічними та духовно-моральними міркуваннями.**

Автор звертає також увагу на дещо парадоксальну ситуацію: віряни та духовенство УПЦ прагнуть залишати церкву поза політикою, але війна та політичний контекст знову втягує церковну спільноту у поле гострого світського дискурсу. Це показує, що **церковно-релігійне життя сьогодні є співіснуванням двох паралельних світів — містико-літургійного та історико-політичного** — що природно провокує напругу між покликанням Церкви та вимогами світського середовища. «Конфлікт між релігійними громадами, які прагнуть бути аполітичними, та дедалі більш політизованим суспільством, ймовірно, продовжиться», — підсумовує дослідник.

Релігійно-богословська перспектива

Говорити про УПЦ сьогодні — означає звертатися до питання про місце Церкви в історії та житті нашого народу. УПЦ завдяки історичним та канонічним зв'язкам з РПЦ опинилася у ситуації, яка через війну стала трагічно двозначною. З одного боку, після Собору 2022 року у Феофанії УПЦ офіційно розірвала адміністративну єдність із Московським патріархатом. З іншого — цей розрив де-юре поки що залишається недостатнім з погляду деяких правових норм, що дозволяє владі та людям й надалі співвідносити УПЦ із РПЦ.

Тоді, коли богословські питання концентруються на природі Церкви як єдиної, соборної й апостольської, адміністративне розділення (юрисдикцій) руйнує євхаристійну єдність, і цей момент стає ґрунтом для всіляких звинувачень та підозр. У цьому світлі питання співслужіння, мови богослужіння, поминання патріарха тощо набувають значного резонансу — вони стають зовнішніми ознаками єдності чи розриву.

Не менш ґрунтовно слід розуміти **концепцію «безпартійності» Церкви**, на яку покликається духовенство УПЦ. З богословсько-канонічного погляду, Церква повинна перевищувати всі часові рамки та дистанціюватися від тимчасових історико-політичних питань. Віра в те, що церковне життя має концентруватись на Євхаристії, покаятні, духовно-моральному зростанні та місійному служінні людям, ґрунтовно сягає текстів Святого Письма та вчення Святих Отців. Розуміння «безпартійності» допомагає тим парафіянам, що відкидають звинувачення у

співпраці з РПЦ, зберегти свою церковну ідентичність та єдність з історичним православ'ям.

Внутрішній дискурс вірян

Проаналізовані бесіди з парафіянами показують, що вони схильні перекладати провину на позацерковні фактори та обставини і тим самим утверджувати свою церковну позицію як «безвинну» та «аполітичну». Релігійно вони покликаються на традиції, літургійно — на церковнослов'янську мову, яка для них є природно освяченою століттями її використання в богослужінні. Віряни УПЦ сприймають зміни як профанацію, втрату містичності та спадкоємності.

Не дивно, що питання співслужіння з ПЦУ вони розуміють як зраду, співучасть у «розкольніцькому проєкті». Їх турбує те, що зміна церковно-канонічних, мовних і календарних практик спричинила б руйнацію церковної єдності. Розуміння вірян концентрується на двох тезах: по-перше, «Церква повинна бути вище історії»; по-друге, кардинальні зміни руйнують духовну єдність і традицію.

Реакція на зовнішній тиск

Говорячи про тиск із зовнішнього середовища — з боку влади, місцевих адміністрацій, ЗМІ, просто суспільства — віряни та духовенство найчастіше називають це гоніннями. Вони покликаються на історичну паралель із гоніннями перших століть та часів Радянського Союзу. Розуміючи ситуацію як «безправну», вони тим самим виправдовують свою позицію тим, що потерпають «не за провини, а за правду», що допомагає їм зберігати єдність та сміливість.

Проте слід зауважити, що не всі парафіяни є одностайними у цих поглядах. Деякі бачать потребу покращувати церковну комунікацію, пояснюючи людям, що вони є українськими патріотами, допомагають співгромадянам та підтримують Збройні сили. Але ці голоси поки що менш помітні.

Внутрішньоцерковна критика

Не всі віряни в УПЦ задоволені тим, що церковне керівництво уникає відповідальності й перекладає провину на зовнішні чинники. Деякі парафіяни та священики розуміють, що недостатньо просто «залишатися самим собою», що

Церква як структура гостро потребує покайно-оновлювального процесу — зокрема, закликати до спокути служителів, що співпрацювали з окупантами, покращити навчально-проповідницьку діяльність, перейти на зрозумілішу людям мову тощо. Це допомогло б змінити ставлення суспільства до Церкви та полегшити співіснування вірян з іншими громадянами та інституціями.

Висновки

Отже, ґрунтовний аналіз звіту загалом та окремих згадок з бесід з парафіянами зокрема показує, що **сьогодні УПЦ переживає історичну кризу. Це криза легітимності та єдності**, яка розриває церковну спільноту зсередини та зіштовхує її із зовнішнім тиском.

Не всі віряни та клірики готові бачити джерело проблем лише ззовні. Деякі розуміють, що питання співпраці з РПЦ, використання церковнослов'янської мови, співслужіння з іншими церквами тощо — це питання не тільки зовнішніх звинувачень, а й засадничо церковно-моральні. Розуміння цього допомагає тим людям бачити потребу у нагальних змінах всередині УПЦ.

Проте не слід також замовчувати те, що **питання мови та церковно-національної традиції є для парафіян питанням духовно-ідентифікаційним**. Втрата церковнослов'янського співу, наприклад, для них є руйнацією містичної традиції, що сягає в глибину століть. Реформи, щоб бути легітимними, повинні ґрунтовно пояснюватись та поступово впроваджуватись зсередини церковно-парафіяльної спільноти.

Не менш показовими є **питання про співіснування з ПЦУ** зараз і, можливо, після війни. Розділення між двома церковними структурами є **історичним, політичним, канонічним і морально-психологічним**. Однак деякі парафіяни УПЦ готові співслужити, перейти до іншої церковної структури або принаймні співіснувати з ПЦУ задля єдності, збереження парафії та допомоги людям у ці трагічні часи.

У цьому світлі можна припустити, що після війни співіснування двох церковних структур буде залежати від змін всередині УПЦ, від рівнів співпраці вірян та духовенства з іншими церковними групами та від того, чи зуміє Церква покласти єдність вище тимчасових історико-політичних розділень.

Не можна легковажити тим, що церковна єдність є однією з головних умов відродження українського суспільства після війни. Розділена Церква завжди буде легкою мішенню зовнішніх провокацій та маніпуляцій. А відновлена та єдина Церква спроможна зміцнити морально-духовну структуру нації, допомогти людям пережити рани війни та віднайти єдність у Христі.

Цей аналіз покликаний показати: **сьогодні УПЦ перебуває на історично-духовно-моральному переломному моменті**. Чи скористається вона ним для оновлення і змін, чи законсервує старі порядки — питання поки що відкрите. Від кожної парафії, кожного священика і мирянина залежатиме, яким буде місце цієї Церкви у житті України після війни.

Ознайомитись з повною версією тексту звіту можна за посиланням:
https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/3-Publikationen/ZOiS_Reports/2024/ZOiS_Report_6_2024.pdf